

KRIZE A LOEVENSTEINOVA BURŽOAZNÍ KRITIKA KAPITALISMU

V I. kapitole jsme hovořili o tom, že všeobecné krize kapitalismu vyvolala řadu rozporů i procesů, před jejichž výkladem nebylo možno zavírat oči. Jednou z těchto skutečností byla i chronická nezaměstnanost. Odhaduje se, že počet plně nezaměstnaných činil v Evropě v letech 1921—25 kolem 3,5—4 mil. osob, v letech 1925—29 pak 4,5—5,5 mil. osob. Byl tedy v období prosperity a relativní stabilizace kapitalismu dokonce vyšší než v období poválečné krize a deprese. V letech krize se samozřejmě počet nezaměstnaných ještě podstatně zvýšil. Příčinou toho byla jednak chronická deprese celých některých odvětví (např. uhelného průmyslu v Anglii, textilního průmyslu v některých evropských zemích), jednak však intenzivní racionalizace, jež po první světové válce přichází v 20. letech do období svého rozmachu. Všeobecně se zavádějí výkonnější výrobní zařízení, organizačně dokonalejší výrobní metody a způsoby masové, standartizované výroby. Typickým odvětvím, v němž se to zvláště výrazně projeví, byla výroba automobilů. Situaci v československém těžkém průmyslu můžeme posoudit z těchto několika údajů: V roce 1927 byl hodinový výkon na hlavu v těžbě kamenného uhlí o 50 % vyšší než před válkou. Od r. 1925 do r. 1928, tj. během tří let, stoupla průměrná těžba kamenného uhlí na jednoho dělníka a směnu z 8,804 tuny na 0,96 tun, tj. o 19 % a do r. 1929 na 1,09, tj. během čtyř let o 35 %. Podle údajů jedné z největších důlních a železářských společností — Báňské a hutní akciové společnosti — vzrostla výkonnost jednoho dělníka od roku 1920 do roku 1927 v dolech o 120 % a v železárnách o 150 %. To znamená, že výkonnost dělníka tohoto podniku stoupla během šesti let dva až dva a půlkrát.¹⁾

Racionalizace se ovšem neomezovala jen na těžký průmysl. Bažovy závody jsou ukázkou, že neméně intenzivně postupovala i v lehkém průmyslu.

Účinky, jež měla racionalizace v mnoha případech na zaměstnanost, staly se podkladem pro buržoazní kritiku technického pokroku v kapitalismu i živnou půdou pro oživení podspotřebních teorií krize.

Správný výklad o společenských důsledcích technického pokroku v kapita-

¹⁾ Za bolševickou orientaci KSC, str. 262.

lismu podal Marx svým učením o organickém složení kapitálu a o průmyslové rezervní armádě kapitalismu. V buržoazní teorii naopak převládalo hlásání společného zájmu dělnictva i kapitalistů na technickém pokroku. Pokrok údajně přináší společný prospěch oběma třídám. Teoreticky to bylo podloženo mzdovou teorií mezní produktivity práce, podle níž nakonec je výše mzdy bezprostředně závislá na produktivitě.

Vedle této hlavní linie šla však i buržoazní kritika účinků technického pokroku, jež našla výraz i v podspotřební teorii krize. Svůj původ má tato teorie v Sismondim a pokračuje přes Rodbertuse k Hobsonovi, o nichž jsme se zmínili v I. kapitole. Svou povahou byly tyto teorie zároveň i reformistické. Přijímaly názor J. S. Milla o neexistenci objektivních zákonitostí ve sféře rozdělení, volaly po zákonodárných opatřeních, jež by zvýšila podíl pracujících na národním důchodu, samozřejmě bez dotčení principů soukromého vlastnictví výrobních prostředků. Proto tyto názory, jež hlásali pokrokovější, liberální buržoazní ekonomové, byly zcela přijatelné i pro pravicové socialisty, jejichž teoretikové se jimi silně inspirovali.

Jak řečeno, dostaly tyto teorie novou injekci v četných jevech první etapy všeobecné krize kapitalismu. Výrazem toho jsou dvě knihy, jež došly v 30. letech značného ohlasu v našich zemích práce Stuarta Chase *Člověk a stroj* a J. A. Hobsona *Racionalizace a nezaměstnanost*. V těchto dílech proniká značný pesimismus, který je víceméně doznáním, že kapitalismus již nevyhovuje výrobním silám, jež se v jeho rámci rozvinuly. Chase píše, že „dosud stroje přinesly světu více běd než štěstí“. Stroj je podle něho částečně dobrodincem a částečně škůdcem. Výhody stroje sice převažují jeho nebezpečí, aby se však tyto výhody plně projevíly, je nutno změnit dnešní způsob (tj. hospodářské zřízení). Spojené státy i jiné země mají sice technické zařízení, avšak ti, kdož mají moc uskutečnit potřebné změny, mají k tomu málo chuti. A Chase končí svou knihu patetickým výkřikem: „Z našeho mozku vyskočila miliarda koní, kteří se nám vymkli z rukou a dříve nebo později se splaší. Kde jsou jezdcí s vířícími lasy, kde bujaří junáci, již by se pokusili zkrotit divoké oře, a byvše shozeni se vzbopili a pokusili znovu?“

Hobson ve zmíněné práci dovozuje, že hospodářská produktivita má tendenci přesytit trhy, což je následek takového rozdělení peněžitého důchodu, jež neodpovídá správnému rozdělení mezi úsporou a výdaji. Hlavním rysem racionalizace je snížení počtu dělnictva, snižování podílu práce jako výrobního činitele vůči podílu kapitálu, neboť není pravda, že by racionalizace směřovala zvýšením mezd a snížením cen k rozdělení důchodu příznivému dělníkům. Proto je nutno provést promyšlená opatření ve mzdové politice i ve zdanění, event. i sáhnout k veřejnému vlastnictví nebo kontrole některých základních odvětví. Hobsonovy požadavky tedy směřují k tzv. smíšenému hospodářství dnes běžně uznávanému buržoazní ekonomickou teorií i praxí.

Tyto názory našly v Československu svůj protějšek v díle Jana Loevensteina *Diagnosa a léčení světové krize*. Loevenstein, stejně jako Engliš profesor brněnské právnické fakulty, patřil mezi jeho zajímavé a významné teoretické odpůrce.

Loevenstein odmítá především Englišovu teorii zlaté deflace, již Engliš vysvětloval krizi let 1929—33, a ukazuje, že pokles cen není následkem zhodnocení zlata, nýbrž že je jeho rubem. Nejde tedy o dva různé jevy, z nichž jeden (pokles cen), je následkem druhého (zhodnocení zlata), nýbrž o dvě stránky téhož procesu. Proto podle Loevensteina nemůže teorie zlaté deflace krizi a s ní spojený pokles cen vysvětlit. Příčina je tedy jinde: v tendencích rozdělení a jím podmíněném vývoji spotřeby v kapitalistické společnosti. Tím se dostáváme i k Loevensteinově všeobecné teorii krize.

Engliš odmítal možnost nějaké základní příčiny krizí. Loevenstein naopak ze základní příčiny vychází a vidí ji v rozporu mezi výrobou a spotřebou, rozporu plynoucím z kapitalistické distribuce. V tomto rozporu nevidí prostě jen dočasnou poruchu, výkyv od zásadní rovnováhy mezi výrobou a spotřebou, nýbrž má jej za chronicky působící skutečnost, jejíž účinky mají tendenci se zostřovat. Loevenstein tedy nehledá příčinu krizí ani ve špatné politice, ani v omylech a chybách vedoucích hospodářských činitelů, nýbrž vidí v ní objektivní jev, který má své příčiny v podstatě kapitalistického řádu. Jeho základem je technický pokrok, racionalizace výroby a kapitalistická distribuce. Technickým pokrokem, racionalizací jsou dělníci vytlačováni z výroby a nahrazováni stroji. Tím ovšem ztrácejí i svůj pracovní důchod a jsou vytlačováni i ze spotřeby, neboť v kapitalismu není spotřeby bez důchodu. I kdyby se kapacita výrobního aparátu nijak nezvětšila, musil by se tak projevit účinek snížené spotřeby následkem vyřazených spotřebitelů. Problém je však v tom, že se racionalizací výrobní kapacita naopak ještě podstatně zvyšuje.

„Podnikatelský duch, jehož cílem je maximální výnos, směřuje k tomu, aby se vystačilo s minimem lidských pracovních sil a aby se vyrábělo maximum statků v závodě dle možnosti největším a nejvíce koncentrovaném. Ideálem, k němuž tato tendence spěje, tedy je: jediný výrobní závod na celém světě bez jednoho jediného dělníka a s jedním jediným majitelem — podnikatelem.“²⁾

Loevenstein podotýká, že by to byl nejlepší případ pro výrobu, neboť by bylo dosaženo maximální úspornosti, avšak nejhorší pro distribuci a spotřebu, neboť by k ní byl oprávněn jen onen vlastník jako jediný příjemce důchodů. Z toho dedukuje, že kapitalistický systém směřuje k nejlepší možné výrobě, avšak k nejhorší možné distribuci. S kapitalismem je tedy spojena „dynamická nerovnost“, čímž Loevenstein rozumí kapitalismu vlastní tendenci diferencovat společnost stále intenzivněji na bohaté a chudé. Zdůrazňuje však také, že není

²⁾ J. Loevenstein, *Diagnosa a léčení světové krize*, str. 17.

vinen technický pokrok sám o sobě, nýbrž jen ve spojení s vadnou distribucí škodlivou výrobě i spotřebě. Z toho také plyne, že nejde o absolutní, nýbrž o relativní nadvýrobu podmíněnou nedostatečnými důchody. Tato nadvýroba tedy ve skutečnosti znamená nedostatečnou spotřebu. Loevensteinova teorie krize je teorií podkonsumpční. Podle Loevensteina je také skutečnou příčinou znehodnocení zboží nedostatečná schopnost spotřeby, ne zhodnocení peněz. K této nedostatečné poptávce však přistoupila v dané situaci následkem všeobecné nejistoty i neochota utrácet, jakýsi „horror consumationis“, jak Loevenstein říká.

Racionalizace je nejvýznamnějším rysem moderního hospodářství a s ní je spojena nezaměstnanost jako jev vlastní kapitalismu. Tyto okolnosti pokládá Loevenstein i za hlavní příčiny krize let 1929–33. K tomu se však přidružila řada dalších průvodních příčin plynoucích z konkrétní situace. Loevenstein tu poukazuje zejména na psychologické okolnosti, strach, úzkost a pesimismus, jež jsou průvodci každé krize. Tím byla podstatně zvýšena panika a Loevenstein připisuje těmto skutečnostem rozhodující podíl na rozsahu krize. Jsou tu však ještě další okolnosti, jako rozbušení spotřebitelského úvěru, čímž byly již dopředu odčerpány budoucí důchody, překážky celní i mezinárodní dluhy a reparace.

Z této analýzy příčin krizí vyplývají pro Loevensteina i nástroje k jejich odstranění. Předkládá řadu návrhů na konkrétní opatření v dané situaci vyvolané krizí z roku 1929, jako jsou návrhy na regulaci splátkového obchodu, snížení cel a reparací. Protože však má za hlavní příčinu krize podspotřebu vyvolanou nezaměstnaností, je zřejmé, že hlavním problémem je opatřit práci pro pracovníky vytlačené z výroby a tím zvýšit důchody. Protože racionalizace vede k vytlačení pracovníků ze soukromé kapitalistické výroby, jde tu zřejmě o to, jak pro ně nalézt pracovní příležitosti prostřednictvím veřejných prací. Vzniká ovšem otázka, jak pro to opatřit finanční prostředky. Loevenstein se domnívá, že tu je třeba uvést prostředky k odstranění nezaměstnanosti v souvislost s jejími příčinami. Racionalizace sama má tedy dodat prostředky k likvidování škodlivých následků, jež vyvolala. Prakticky to znamená, že by podnikatel měl část úspor z racionalizace postoupit státu pro financování veřejných prací. Loevenstein za tím účelem navrhuje zavedení daně z racionalizace. Ta by normálně nesměla odčerpat všechny úspory. Kdyby však její výnos nestačil k zaměstnání alespoň pro jistou část propuštěných dělníků, měla by daň racionalizaci znemožnit úplně. Loevenstein má vůbec racionalizaci za účelnou jen tehdy, je-li možno jinde zaměstnat uvolněné pracovní síly. Jinak je třeba ji potlačit.

Sympatickým rysem Loevensteinových názorů je otevřenost, s níž poukazuje na vnitřní rozpory imanentní kapitalismu. Kdežto jiní buržoazní ekonomové zdůrazňují při krizi subjektivní faktory nebo dokonce tvrdí, že krize s podstatou

kapitalismu nesouvisí, eventuálně hledají její základ v rozporu mezi průmyslovým a zápůjčním kapitálem, nebojí se Loevenstein poukázat na její podmíněnost samou podstatou kapitalismu. Srovnajme jen jeho výklad sociálních důsledků kapitalistické racionalizace s Englišovým výkladem. Ten také připouští, že racionalizace vyvolá jisté sociální potíže (nezaměstnanost), popírá však, že by musila v kapitalismu vyústit v ostrý rozpor mezi výrobou a spotřebou. Konstruuje naopak konečný blahodárný účinek racionalizace pro celou kapitalistickou společnost. Jinak Loevenstein. U něj vede v kapitalismu racionalizace k takovým důsledkům, že bez zjednání nápravy dojde k vnitřnímu rozkladu kapitalismu. Loevenstein vyslovuje tvrdou kritiku kapitalismu, je to však kritika nesená zoufalou úzkostí o jeho osud, jak vidíme z dramatického výkřiku, jímž jeho práce končí: „Blížíme se ku propasti s rouškou na očích; strhněme ji, neváhejme, jsme již na pokraji.“³⁾ Kdežto Engliš nepřipouští všeobecnou, nýbrž jen dílčí nadvýrobou, zdůrazňuje proti němu Loevenstein právě všeobecný ráz nadvýroby.

A přece tato kritika kapitalismu vychází z falešných základů. Pro Loevensteina totiž otázka nadvýroby a podspotřeby nemá svůj základ ve výrobě, nýbrž v rozdělení. Všude zdůrazňuje vliv racionalizace na kapitalistickou distribuci a tvrdí, že nejde o krizi výroby, nýbrž o krizi distribuce a spotřeby. Zde se však ukazuje zásadní nedostatek podkonsumpční teorie krize. Odhaluje sice správně důležité rozpory kapitalismu a je jejich ostrou kritikou, avšak nakonec přichází k závěru o možnosti odstranění krize v jeho rámci, pokud je krize jen otázkou rozdělení. U Loevensteina se tak má stát daňově politickým opatřením, financováním veřejných prací na základě daně z racionalizace, v podstatě tedy přesunutím části nadhodnoty do státního rozpočtu. Tak bude odstraněna ona „dynamická nerovnost“ a provede-li to kapitalismus, nebudou prý jeho dalšímu vývoji stát v cestě žádné další překážky. Rozhodne-li se kapitalismus k potlačení dynamické nerovnosti, pak nemá v sobě vnitřních rozporů a logicky je možný, třeba vedle státního kapitalismu.“⁴⁾ Tyto závěry podtrhává Loevenstein ještě tím, že zásadně hovoří o kapitalistickém právním řádu. A právní vztahy jsou vztahy volní, vědomě vytvářené i měněné. Tímto výkladem se tedy zdůrazňuje možnost změny kapitalistického rozdělení nezávisle na změně vlastnických vztahů.

Analýza každých výrobních vztahů nás však poučuje o něčem jiném. Ukazuje se, že rozdělení je závislé na výrobě a nemůže být podstatně měněno nezávisle na ní. Je kladným rysem Loevensteinových názorů, že vyzvedá vliv rozdělení na výrobu. Je také pravda, že do jisté míry není rozdělení nezávislé na výrobě. Jde tu však jen o relativní nezávislost, kterou Loevenstein chápe jako absolutní, aby tak mohl vytvořit teorii o záchraně kapitalismu.

Pro marxisticky vzdělaného čtenáře nejsou ovšem Loevensteinovy názory

³⁾ Loevenstein, op. cit., str. 118.

⁴⁾ Loevenstein, op. cit., str. 110.

nijakým objevem. Loevensteinova „dynamická nerovnost“ plynoucí z podstaty kapitalismu nám velmi připomíná Marxův všeobecný zákon kapitalistické akumulace. Také marxismus ukazuje samozřejmě na důležitost rozporu mezi výrobou a spotřebou. Vidí však v něm něco již druhotného, vidí v něm následek základního rozporu kapitalistické výroby — rozporu mezi společenským charakterem výroby a soukromokapitalistickým přivlastňováním. A řešení tohoto rozporu je i předpokladem řešení problému rozdělení důchodů. Až tam se ovšem Loevenstein nemůže dostat a proto také jeho teze o možnosti odstranění „dynamické nerovnosti“ v rámci kapitalismu je čirou utopií, zbožným přáním, diktovaným snahou nalézt řešení rozporů kapitalismu bez dotčení jeho podstaty.

Skutečným duchovním otcem Loevensteinových názorů není ovšem Marx. Není jím zřejmě nikdo jiný než — Sismondi. Příbuznost Loevensteinových názorů s myšlenkami Sismondihovo je více než nápadná: zužování vnitřního trhu, škodlivé účinky strojů, regulace zavádění nové techniky státem. Ve všech těchto bodech mluví vlastně Loevenstein jazykem Sismondihovo. A přece je mezi nimi zároveň i podstatný rozdíl. Sismondihovo kritika byla sentimentální. Sismondi nebyl schopen domýšlet sociální důsledky rozporů kapitalismu pro jeho další vývoj a hleděl dozadu. Loevenstein obnovuje jeho názory v naprosto jiné historické situaci, kdy se naopak řešení těchto rozporů rýsuje až příliš ostře a konkrétně a kdy neslučitelnost existujících výrobních sil s kapitalistickými výrobními vztahy je nabíledni. Jako buržoazní ekonom hledá pochopitelně řešení v rámci kapitalismu. Má jím být rozsáhlá státní intervence v hospodářství financovaná z mimořádných zisků, tedy pokus o jisté společenské řízení výroby uvnitř kapitalismu. Loevenstein je při tom mnohem upřímnější než pravcoví sociální demokraté. Ti vidí ve státní hospodářské intervenci vrůstání socialismu do kapitalismu. Loevenstein však jasně hovoří o nutnosti rozvíjet státní kapitalismus na úkor kapitalismu soukromého. Čím více prý bude racionalizace pokračovat, tím více by měl růst význam státního kapitalismu proti soukromému kapitalismu. Z toho dovozuje, že je v zájmu kapitalistů samých, aby se v tempu racionalizace příliš neukvapovali, neboť pozvolná racionalizace tolik škody nezpůsobí.

Závěry, k nimž Loevenstein dospívá, nám dokonale odhalují bezradnost a bezvýhodnost buržoazní politické ekonomie. Kdysi hlásala technický pokrok a jeho přednosti, dnes musí radit k jeho brzdění, má-li se prý kapitalismus zachránit. Loevensteinova kritika kapitalismu neustoupila ani o píď z pozic kapitalismu, a proto nakonec musila dojít k stejně reakčním závěrům jako kdysi kritika kapitalismu Sismondim.